

De glazen bol onder de loep. Voorspellingen over de multi-etnische samenleving

Jan Rath en John Schuster¹

Een jaar of dertig, veertig geleden waren op het eerste of tweede net van de televisie met enige regelmaat programma's te zien over het leven in de 21^e eeuw. In dat soort programma's figureerden specialisten als professor Polak, die zich op de wetenschap der futurologie had toegelegd, of techneuten van het type Chriet Titulaer. Ofschoon het derde millennium nog ver weg lag, was het alleszins prettig om alvast vooruit te blikken in de toekomst. De jaren zestig vormde een periode waarin de bomen tot aan de hemel groeide, het optimisme hoogtij vierde, het geloof in technologische vooruitgang en de maakbaarheid van de samenleving onaantastbaar leek, kortom een periode waarin men de toekomst vol vertrouwen tegemoet zag. De Amerikanen hadden als in Kubrick's *2001: A space odyssey* juist de eerste mens op de maan gezet en als we goed luisterden naar 'Apollo Henkie' Terlingen dan was deze stap voor de mensheid slechts het bescheiden begin van heel veel fraais. Chriet Titulaer, die later het *Huis van de Toekomst* zou bouwen, tracteerde de kijkers op de allerlaatste technische foefjes—camera's zo groot als een manchetknoop, robots die de vloer reinigden, lampen die aan gingen door simpelweg met de handen te klappen—, terwijl prof Polak oreerde over meer algemene zaken. De specialisten op dit terrein schotelden ons de wereld voor die we al kenden uit de strips van de Jetsons. De mensen droegen strakke en gladde pakken en hoefden zich nauwelijks meer te bewegen, de betonnen stoepen waren vervangen door transportbanden, terwijl een als dienstmeisje verkleedde robot bliep-bliep piepend het huishouden deed. Voor het overige waren de Jetsons net mensen. Thans, op de drempel van de 21^e eeuw, hebben veel van de vroegere vooruitblikken hun glans verloren. De van de werkelijkheid losgezongen hele of halve fantasieën wegen uiteindelijk niet op tegen de feiten van de dag. Behalve Superman, wedstrijdschaatsers en de acteurs uit *Star Trek* draagt geen mens gladde pakken; alleen op grote luchthavens laten we ons vervoeren over *conveyors*—veel stilzitten wordt vandaag de dag om gezondheidsredenen sterk afgeraden—; en geen robot brengt de koffie rond. Dit betekent echter nog niet dat de tijd heeft stilgestaan. In de technologie hebben ontwikkelingen een razende vaart genomen, zij het niet altijd zoals men voorspelde, terwijl in maatschappelijk opzicht de dingen ook niet meer als vroeger zijn. De revolutionaire opkomst van de informatiserings- en communicatie technologie, om iets te noemen, heeft al talrijke veranderingen in gang gezet waarvan we de omvang nog lang niet kunnen overzien, maar die vermoedelijk net zo'n *impact* zullen hebben als ooit de introductie van de stoommachine. Tegenwoordig laten mensen zich met schijnbaar gemak over grote afstanden en met grote snelheid vervoeren, en communiceren zij via telefoon of internet met andere wereldburgers op welke plaats dan ook alsof het de normaalste zaak van de wereld is.

De futurologen uit de tijd van de zwart-wit televisie waren vooral geïnteresseerd in de wondere wereld van wetenschap en techniek. Voorzover wij ons herinneren hadden zij minder te melden over het soort maatschappelijke processen waar wij heden ten dage ons mee bezighouden, en al helemaal niet over

zulke onwezenlijke zaken als migratie en de multi-etnische samenleving, maar—toegegeven—het zou unfair zijn om hun dat te verwijten. Toch staat het buiten kijf dat er een nauwe samenhang is tussen technologische vooruitgang, globalisering en wijziging van de samenstelling van de Nederlandse bevolking, niet alleen omdat internationale communicatie en transport steeds eenvoudiger en sneller is geworden, maar ook omdat de geavanceerde technologie allerlei economische transformaties heeft ingeleid die op hun beurt weer een effect hebben op de internationale mobiliteit van mensen. Nu waren er wel anderen die zich in algemene zin met toekomstige maatschappelijke veranderingen bezig hielden. Zo voorspelden demografen dat de Nederlandse bevolking rond de eeuwwisseling pakweg 20 miljoen zielen zou tellen. Net zo min als de wereld van de Jetsons tot leven is gekomen, is deze voorspelling bewaarheid. Voorzover het gaat om de komst en het verblijf van immigranten hebben de kenners helemaal een slag in de lucht gedaan. Molukse KNIL-soldaten en hun gezinnen, repatrianten uit Indonesië, vluchtelingen uit Hongarije en andere landen van het Warschau Pact, gastarbeiders uit zuidelijke landen zonder hun gezinnen, rijksgenoten uit de laatste resten tropisch Nederland in Suriname en de Antillen, zij allen vonden hun weg naar Nederland, zo weten we nu Velen van hen bleven en zij trokken op hun beurt nieuwe immigranten aan. Dit alles gebeurde onder de ogen van de overheid en van de wetenschappelijke deskundigen, maar het duurde heel lang eer zij de werkelijke omvang en betekenis van deze landverhuizing konden of wilden doorgronden. Nieuwkomers werden alom gezien als passanten, als tijdelijke gasten die weldra zouden terugkeren. Dat zij zich als ware immigranten zouden ontpoppen had niemand weten te voorspellen. Pas halverwege de jaren zeventig traden Amsterdamse onderzoekers zoals Van Amersfoort en Köbben naar voren die vertelden hoe de vork echt in de steel zat. Toen dit besef eenmaal was doorgedrongen hadden demografen de grootste moeite om de ontwikkelingen bij te benen. In 1980 publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau een bevolkingsprognose van Turken en Marokkanen in Nederland, maar niet minder dan twee jaar later moest die prognose al worden herzien (Van Praag & Kool, 1982). Hetzelfde lot waren de voorspellingen over de huwelijksvruchtbaarheid onder die groepen beschoren. Penninx (1984) ontzenuwde het idee dat inmiddels had postgevat, dat het aantal immigranten in korte tijd geweldig zou groeien vanwege het grote kindertal. Hij wees erop dat de huwelijksvruchtbaarheid van jonge gezinnen in rap tempo afnam. De aanpassing van deze immigranten aan de Nederlandse normen en praktijken ter zake verliep veel voorspoediger dan werd voorspeld. Achteraf kunnen we hier misschien wat lacherig over doen, maar we kunnen er met zekerheid van uit gaan dat de voorspellingen op een integere manier tot stand zijn gekomen. Feit is dat de voorspellers moeten roeien met de riemen die ze hebben en dat zij als ieder ander kinderen van hun tijd zijn.

We hebben intussen de meest uiteenlopende voorspellingen over de ontwikkelingen van de multi-etnische samenleving over onze hoofden gestort gekregen. De waarde van zulke voorspellingen staat bepaald niet op voorhand vast. Zo konden we de afgelopen jaren menigmaal horen dat de immigranten allemaal zouden terugkeren naar hun land van herkomst, of dat met het vallen van het IJzeren Gordijn een miljoen Russen naar het Westen zouden komen, of dat jeugdige immigranten een sociale tijdbom zouden vormen, of dat er vanwege de immigratie op grote schaal rassenrellen zouden plaats vinden, of

dat met het verlenen van het kiesrecht aan niet-Nederlanders politieke aardverschuivingen zouden plaatsvinden. De werkelijkheid was evenwel weerbarstiger dan deze eenvoudige voorspellingen deden vermoeden. Geen van deze voorspellingen kwam namelijk uit. Andere uitspraken over de toekomst van de multi-etnische samenleving werden uit politieke correctheid in de kiem gesmoord, zoals die welke voorspelt dat het gros van de huidige immigranten binnen enkele generaties assimileert.

Hoe moeten we zulke voorspellingen eigenlijk duiden? Op welke feiten en argumenten zijn ze gebaseerd, en waarom of waardoor kwamen ze wel of niet of een beetje uit? Waren de omstandigheden onvoorzien veranderd, was er sprake van een *self-denying prophecy*, of baseerden de voorspellers zich op ondeugdelijk gegevens, op simplistische lineaire modellen en lieten zij zich leiden door politieke of andere niet-wetenschappelijke overwegingen? De redactie van *Migrantenstudies* vond het een interessante gedachte om juist in het laatste nummer van dit millennium wat dieper op deze vragen in te gaan.

Er zijn goede redenen om eens bij al die voorspellingen stil te staan, al was het maar omdat iedereen nu eenmaal belang stelt in zijn of haar toekomst. We koesteren allemaal verwachtingen of hoop en stemmen ons handelen daarop af, en in dat proces kan gemakkelijk een beoordelingsfoutje sluipen. Maar vaak gaat het wel goed. Als we thuis een CD spelen, zetten we de volumeknop niet op tien, omdat we kunnen voorspellen dat we ruzie met de buurman krijgen, hetgeen we willen voorkomen. Menselijk gedrag vertoont een zekere regelmaat, waardoor we kunnen anticiperen op toekomstige gebeurtenissen. Op grotere schaal is dat niet veel anders. Het is op grond van inzichten in die regelmaat dat de overheid of instellingen uit het particuliere initiatief hun beleid op de diverse terreinen kunnen uitzetten. Die inzichten moeten echter wel juist zijn, terwijl de beleidsinterventies er precies mee moeten sporen. Dat is geen eenvoudige opgave.

Dat de dingen in de praktijk minder eenvoudig liggen, heeft verschillende oorzaken. Ten eerste kan de discrepantie tussen voorspellingen en praktijk wijzen op een gebrekkig inzicht in hoe mensen en de samenleving functioneren. Zulke inzichten worden steeds bijgesteld, naargelang andere informatie beschikbaar komt of de waan van de dag verandert, maar dat onderstreept de beperkingen van algemene wijsheden. Ten tweede kan ze te maken hebben met onvoorziene en soms toevallige omstandigheden, zoals een plotse neergang van de economie, een neergestort vliegtuig of wat dan ook. Ten derde, en hier is doorgaans niet zo veel oog voor, kan ze voortvloeien uit de interventie zelf. Beleidsinterventies roepen naast bedoelde, ook onbedoelde of misschien zelfs tegenbedoelde effecten op (Engbersen & Van der Veen, 1992). Zo kan beargumenteerd worden dat het beleid gericht op de integratie van etnische minderheden door de specifieke en aparte aandacht voor deze bevolkingscategorieën, juist een proces van segregatie aanmoedigt (Rath, 1992). Waar het om gaat is dat de samenleving minder gekend is dan we misschien graag zouden willen, en dat bijgevolg de samenleving ook minder te ordenen en te sturen is.

Deze wellicht ietwat cynische bevinding moet de beoefenaren van de sociale wetenschappers aan het hart gaan. Als geen ander hebben zij de taak op zich genomen de samenleving te voorzien van inzichten in haar functioneren. Het beschrijven en analyseren van de samenleving en het speuren naar regelmatigheden behoren tot de kerntaken van de sociale wetenschappen. Van het opsporen van regelmatigheden tot het doen van voorspellingen is het slechts een kleine stap. Daarbij kampen sociale wetenschapsbeoefenaren met het odium dat zij slechts trivialiteiten naar voren brengen. Volgens de columnist Jan Blokker komen sociologen niet verder dan voorspellingen van het type: als de lamp uitgaat, dan wordt het donker.

Maar hoe moeilijk het is om ogenschijnlijk eenvoudige verbanden te vooronderstellen en te voorspellen, moge blijken uit een klein experiment dat Frank Bovenkerk (1976 en 1977) enkele jaren geleden uitvoerde. Het is 1976 als allerlei bekende Nederlanders in 'miese stukjes' of anderszins hun afkeer van immigranten etaleren. Al doende stellen zij het zelfgenoegzame idee op de proef dat Nederland een fatsoenlijk land is waar geen plaats is voor rasvooroordel en discriminatie. Om vast te stellen of rasdiscriminatie tot enkele betreuwenswaardige incidenten beperkt blijft of dat het toch flink om ons heen heeft gegrepen, laat hij inheemse Nederlanders, creoolse Surinamers en Spanjaarden naar dezelfde baan solliciteren. Hij stelt vast dat discriminatie inderdaad systematisch voorkomt. In *Sociodrôme*, het toenmalige blaadje van de vereniging van sociologen en antropologen, nodigt hij de lezers uit te reageren op het onderzoek en met name op de volgende vragen: in welke regionen van de arbeidsmarkt komt discriminatie het meeste voor; welke categorie van de bevolking ondervindt de meeste discriminatie; en is discriminatie afhankelijk van de verhouding tussen vraag en aanbod? Veertien collega's reageren, maar niet één ervan weet alle drie onderzoeksresultaten goed te voorspellen. De moraal van het verhaal is dat het doen van voorspellingen verrekte moeilijk is. De beste voorspellingen doet men dan ook achteraf.

Over de kwaliteit en de betekenis van voorspellingen gaat dit themanummer. Om te beginnen hebben wij een aantal onderzoekers dat in het grijze verleden uitspraken heeft gedaan over ontwikkelingen in de Nederlandse multi-etnische samenleving, gevraagd om zo vele jaren later eens terug te kijken op hun eigen voorspellingen. Wij realiseerden ons dat wij die geleerde heren daarmee in een lastig parket brachten. Allicht zijn sommige dingen anders gelopen dan voorspeld, en dat zou enigszins afbreuk kunnen doen aan de geleerdheid van de voorspellers. Maar de tegenovergestelde situatie, een correct voorspelling, is ook niet alles, omdat de geleerde dan makkelijk zelfgenoegzaam zou kunnen overkomen. De hoogleraren Ellemers, Albeda, Van Amersfoort en Klop hebben we bereid gevonden hun reputatie in de waagschaal te stellen.

De socioloog Joop Ellemers presenteert in 1984 op een conferentie over etnische groepen in Nederland zijn visie op de etnische verhoudingen in Nederland pakweg 30 jaar later. Hij schetst twee verschillende scenario's, te weten een sombere en een optimistische. Volgens het eerste scenario

zouden de tweede en derde generatie van etnische groepen in toenemende mate problematisch gedrag vertonen, terwijl volgens het tweede scenario de samenleving, en met name het ondernemersklimaat, als gevolg van de invloed van andere culturen zou opbloeien als nooit tevoren. We zijn nu halverwege de periode die Ellemers bestrijkt, maar hij bekijkt nu al welke elementen uit deze scenario's inmiddels bewaarheid zijn geworden.

De econoom Wil Albeda is één van de eerste onderzoekers die het verschijnsel gastarbeid onder de loep neemt. In een kort artikel voor het lijfblad van de Nederlandse economen *Economisch-Statistische Berichten* in 1970, dus nog ver voor hij minister van Sociale Zaken wordt, presenteert hij een fasemodel. In de eerste fase zouden gastarbeiders worden gebruikt om (tijdelijk) bepaalde knelpunten op de arbeidsmarkt op te vangen; in de tweede fase worden zij permanent ingezet waar het gaat om functies die de nationale arbeidskrachten als onaangenaam, minderwaardig of als te onzeker ervaren; in de derde fase bezetten zij bezetten in principe alle ongeschoolde arbeidsplaatsen; en in de laatste fase verrichten zij de handenarbeid in een ontwikkelde economie. Volgens hem was Nederland destijds hard op weg naar de tweede fase. De echo's van deze boodschap hebben we na 1970 nog vele malen kunnen horen, recentelijk vooral in uitspraken als zouden sommige immigrantencategorieën verworden tot een etnische onderklasse. Vooralnog zijn deze profetieën door de feiten gelogenstraft, maar sommige onderzoekers houden niettemin vol: zij beweren dat er weliswaar nog geen onderklasse is, maar dat die immigranten het *risico* lopen. Welnu, Albeda kijkt terug op zijn eigen model.

De geograaf Hans van Amersfoort schreef als een van de eersten een proefschrift over de integratie van nieuwkomers. Vandaag de dag wordt nog maar weinig naar zijn dissertatie uit 1974 verwezen, en dat is spijtig omdat het een baanbrekende studie is waarin voor het eerst het verband tussen migratie en minderheidsvorming aan de orde wordt gesteld. Ambtenaren op het toenmalige Ministerie van CRM—het ministerie dat als geen ander voorstander was van een alomvattend minderhedenbeleid—bevelen het werk aan elkaar aan, terwijl wetenschappelijke onderzoekers op grote schaal zijn model overnemen. Dit laatste komt deels doordat de toenmalige Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM) Van Amersfoorts conceptualisering van etnische minderheden als uitgangspunt kiest. In het tweede, meer empirische deel van het proefschrift doet Van Amersfoort een aantal voorspellingen over het verloop van de immigratie naar Nederland. In zijn bijdrage houdt Van Amersfoort zijn eigen voorspellingen tegen het licht.

De politiek-filosoof Kees Klop, toen reeds verbonden aan het wetenschappelijk instituut van het CDA, baarde in 1982 opzien met een artikel over de toekomst van de islam in Nederland. De vestiging van de islam in Nederland herinnerde hem sterk aan het emancipatieproces dat gereformeerden en rooms-katholieken hadden doorgemaakt. De kleine luyden en rooms-katholieken moesten aan het einde van de vorige eeuw strijd leveren tegen politieke krachten die meenden dat instellingen op godsdienstige grondslag schadelijk zouden zijn voor het in goede harmonie samenleven van de burgers in Nederland.

Uiteindelijk wisten zij erkenning van hun religieuze identiteit af te dwingen, hetgeen dat onder andere resulteerde in de opkomst en gelijke behandeling van eigen instellingen in de meest uiteenlopende maatschappelijke sferen. Net als gereformeerden en rooms-katholieken toen moeten moslims tegenwoordig opboksen tegen antigodsdienstige krachten. In het (minderheden)beleid vindt hij althans maar bar weinig erkenning voor de islam. Hij pleit voor de vorming van een open zuil en voorspelt dat de verscheidenheid in etnische of nationale identiteiten die de categorie van moslims anno 1982 nog kenmerkt, langzaam maar zeker zal verdwijnen om plaats te maken voor een meer algemene islamitische identiteit. In hoeverre deze voorspelling raak is, bespreekt Klop in zijn bijdrage.

Een ander deel van de bijdragen aan dit themanummer is geschreven door auteurs die wat meer afstand tot voorspellingen hebben, althans tot de voorspellingen die zij in hun stuk aan de orde stellen. De hoogleraren Veenman en Bovenkerk bespreken de literatuur aan de hand van een bepaalde voorspelling en wegen de waarde ervan.

De econoom Justus Veenman stelt vast dat al enige decennia lang onderzoek wordt verricht naar de arbeidsmarktpositie van immigranten. Werkloosheid is immers een belangrijke indicator van sociale integratie. Het valt hem op dat maar weinig onderzoekers zich wagen aan een voorspelling van de ontwikkeling van de werkloosheid onder immigranten. Veenman weet desondanks een aantal op een rij te zetten, om vervolgens hun voorspellingskracht te bespreken. Tegen beter weten in besluit hij zijn bijdrage met een eigen prognose voor de langere termijn.

De cultureel antropoloog/criminoloog Frank Bovenkerk stelt vast dat het minderhedenbeleid onder een ongunstig gesternte tot stand is gekomen, en hij verwijst onder andere naar de Molukse kapingen. Het minderhedenbeleid, zo betoogt hij, is gericht op het voorkomen en wegwerken van maatschappelijke achterstanden die een voedingsbodem voor gewelddadigheid zou kunnen vormen. Bovenkerk brengt dit in verband met de Nederlandse afkeer van fysiek geweld en op de kwetsbaarheid van het maatschappelijke evenwicht van de Nederlandse pacificatiepolitiek. In de loop der jaren treden niettemin tal van mensen naar voren die voorspellen dat rassenrellen dreigen. De voorspelde rassenrellen zijn evenwel uitgebleven. In zijn bijdrage doet Bovenkerk een verdienstelijke poging tot verklaring.

De laatste bijdrage van deze eeuw is gegund aan professor Köbben die in een puntig essay zijn mening over voorspellingen te berde brengt: Voorspellen? Nooit aan beginnen!

Literatuur

- Albeda, W. (1970). 'Gastarbeiders en nationale economie', *Economisch- Statistische Berichten*, 55, no. 2753, 1 juli, p. 635.
- Amersfoort, J.M.M. van (1974). *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Bovenkerk, F. (1976). 'Rassendiscriminatie in Nederland. Wie waagt zich aan voorspelling van onderzoeksresultaten?', *Sociodrome*, 6, pp. 10-11.
- Bovenkerk, F. (1977). 'Zijn sociologische onderzoeksresultaten triviaal?', *Sociodrome*, 3, pp. 3-8.
- Ellemers, J.E. (1984). 'Etnische verhoudingen in Nederland. De behoefte aan een differentiële zienswijze', p. 4-22 in P. van Gelder, P. van der Veer & I. van Wetering (red.), *Bonoeman, rasta's en andere Surinamers. Onderzoek naar etnische groepen in Nederland*. Publicatie nr. 1. Amsterdam: Werkgroep AWIC.
- Engbersen, G., & R. van der Veen (1992). 'De onbedoelde effecten van sociaal beleid', *Beleid & Maatschappij*, themanummer 'Fatale remedies: de onbedoelde effecten van sociaal beleid', geredigeerd door G. Engbersen & R. van der Veen, 19(5), pp. 214-226.
- Klop, C.J. (1982). 'De islam in Nederland. Angst voor een nieuwe zuil?', *Christen Democratische Verkenningen*, 11, p. 526-534.
- Praag, C.S. van, & C. Kool (1982). *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland. Turken en Marokkanen. Herziene versie 1982*. S.C.P.-cahier nr 35. Rijswijk: Sociaal- en Cultureel Planbureau.
- Penninx, R. (1984). De mythe van verkleurend Nederland, *Intermediair*, 20 (11), pp. 3-9.
- Rath, J. (1992). 'De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van "etnische minderheden"', *Beleid & Maatschappij*, themanummer 'Fatale remedies: de onbedoelde effecten van sociaal beleid', geredigeerd door G. Engbersen & R. van der Veen, 19(5), september/oktober, pp. 252-265.

Noot

¹ Jan Rath is cultureel antropoloog en is verbonden als senior onderzoeker en project coördinator aan het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam, internet <http://home.pscw.uva.nl/rath>, e-mail rath@pscw.uva.nl. John Schuster is ook cultureel antropoloog en verbonden als post-doc aan de Amsterdam School for Social Research (ASSR) van dezelfde universiteit, e-mail schuster@pscw.uva.nl.